

Euhemerism

– från Euhemeros till Snorre Sturlasson

Jerker Blomqvist

Professor (emeritus) i grekiska språket och litteraturen vid Lunds universitet

Termen

Euhemerism är en term som började användas i de europeiska språken kring mitten av 1800-talet.¹ Den betecknar en religionsfilosofisk förklaringsmodell enligt vilken de gudar som tillbeds och vördas i olika religioner ursprungligen har varit människor och att de har blivit förgudade och föremål för kult till följd av sin makt och sin personliga briljans eller på grund av exceptionella insatser som de gjort till gagn för sina medmänniskor. Termens eponym är Euhemeros från Messene, verksam omkring 300 f.Kr. och författare till en skrift med titeln *Ἱερὰ ἀναγραφή* '*Helig inskrift*',² där han framlade denna teori om gudsdyrkans ursprung. Skriften har gått förlorad och kan bara delvis rekonstrueras på basis av uppgifter i senare antik och bysantinsk litteratur,³ men idén att den traditionella religionens och mytens gudagestalter ursprungligen varit verkliga människor återkommer under århundradena i varierande kontexter, med eller utan explicit referens till Euhemeros. Termen euhemerism är nu allmänt förekommande i religionsvetenskapliga framställningar. Euhemeros är således, i likhet med t.ex. de

-
1. Historiska ordböcker daterar de första beläggen för *euhemerism* och dess motsvarigheter till 1842 (franska), 1846 (engelska och italienska) och 1871 (svenska).
 2. Ordet *ἀναγραφή* i titeln översätts oftast med 'inskrift' och motsvarande. Det är dock flertydigt, och tänkbara alternativa översättningar är 'nedteckning' eller helt enkelt 'kopia'. Se Montanari & Pouderon 2022, xxxvi–xxxviii.
 3. Fragment- och testimoniesamlingar: Némethy 1889, Jacoby 1957, Winiarczyk 1991, Caspers 2021 (Winiarczyks grekiska och latinska texter med engelsk översättning), Montanari & Pouderon 2022 (med fransk översättning). Bland övriga arbeten som den följande framställningen bygger på kan nämnas Jacoby 1907, Cooke 1927, Müller 1993, Winiarczyk 2002, Roubekas 2019 samt Pugh 2021. Vallauri 1956 har inte varit tillgänglig för mig.

flesta av försokratikerna, en diffus figur som, trots att han har lämnat få direkta spår i bevarade texter och artefakter, likväl kan antas ha påverkat senare tiders tänkande.

I det följande skall lyftas fram några exempel på avtryck av euhemeristiska tänkesätt i den europeiska kulturtraditionen – från Alexandria till Lund och Skálholt.

Teorin

En källa – Sextus Empiricus – uppger att Euhemeros sammanfattade det väsentliga innehållet i sin skrift så här:

Euhemeros, som kallats ‘den gudlöse’, säger: “[Det fanns en tid] när människors liv var utan ordning. De som då överglänste andra i kroppsstyrka och intelligens, så att alla levde efter deras påbud, strävade efter att vinna än större härlighet och upphöjdhet och tillskrev därför sig själva en suverän, gudomlig förmåga. Därigenom blev de även av mängden betraktade som gudar.”⁴

Här sägs uttryckligen att det var de förgudade själva som tillskrivit sig övermänniskliga egenskaper och att detta är förutsättningen för att de kommit att betraktas som gudar. Men när Sextus några sidor längre fram återkommer till Euhemeros, heter det:

Euhemeros hävdade att de förmodade gudarna varit vissa mäktiga människor som förgudats av andra och blivit ansedda som gudar.⁵

4. Sextus Empiricus, *Adv. mathematicos* 9.17 Εὐήμερος δὲ ὁ ἐπικληθεὶς ἄθεός φησιν· “ὅτ’ ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος, οἱ περιγεγόμενοι τῶν ἄλλων ἰσχύι τε καὶ συνέσει ὥστε πρὸς τὰ ὑπ’ αὐτῶν κελευόμενα πάντας βιοῦν, σπουδάζοντες μείζονος θαυμασμοῦ καὶ σεμνότητος τυχεῖν, ἀνέπλασαν περὶ αὐτοὺς ὑπερβάλλουσάν τινα καὶ θεῖαν δύναμιν, ἔνθεν καὶ τοῖς πολλοῖς ἐνομίσθησαν θεοί.” En äldre textutgåva (Némethy 1889) uppfattade detta som ett citat ur Euhemeros förord till sin skrift. Senare utgåvor (Winiarczyk 1991, Montanari & Pouderon 2022) tror inte att överhuvudtaget några autentiska citat från skriften har bevarats. Genom sin formulering — φησιν — följt av direkt tal — framställer Sextus dock det följande som Euhemeros egna ord, och det kan inte uteslutas att så verkligen är fallet.

5. Sextus Empiricus, *Adv. mathematicos* 9.51 Εὐήμερος μὲν ἔλεγε τοὺς νομιζομένους θεοὺς δυνατοὺς τινὰς γεγόνεσθαι ἀνθρώπους καὶ διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν ἄλλων θεοποιηθέντας δόξαι θεοῦς.

Här talas det alltså om personer som blir förklarade för gudar av andra människor, inte av sig själva. Även denna förklaringsmodell brukar räknas som euhemeristisk: vare sig upphöjelsen har åstadkommit av dem själva eller av andra, är de gudar som dyrkas och vördas ursprungligen människor som fötts, levat och dött i vår värld. Som den skeptiske Sextus påpekar, har Euhemeros och andra "gudlösa" inte gett någon förklaring till hur själva begreppet "gud" har kunnat uppkomma, om verkliga gudar inte existerar.⁶

Euhemerismen räknar alltså inte med att gudarna tillhör enbart fiktionens värld. Det var annars en uppfattning som antika gudsförnekare också torgförde, och rimligen var Euhemeros bekant med den. Det antyds av första satsen i Sextus citat från Euhemeros skrift: ὅτ' ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος ('... när människors liv var utan ordning'). Den är hämtad ur Kritias tragedi *Sisyfos*,⁷ från en replik där titelpersonen får framlägga just en sådan förklaring av gudstrons uppkomst. För att stävja den laglöshet som rådde i urtiden, säger han, har ledande män stiftat lagar och intalat människor att det finns gudar som övervakar deras handlande och – före eller efter deras död – bestraffar de brottsliga, respektive gynnar de laglydiga. Också enligt denna förklaring är det människor som tar initiativet till utbredandet av gudstron, men de blir inte förgudade själva utan lyckas få sina medmänniskor att respektera helt fiktiva gudagestalter och deras påstådda förmåga att straffa och belöna. Om Sextus citat är korrekt, visar det alltså att Euhemeros var bekant med vad Kritias lät Sisyfos anföra.

En annan förklaringsmodell räknade med pre-existenta gudar som förutsattes ha ingripit mot mänsklig laglöshet för att skapa ett ordnat samhälle. Så tänkte Hesiodos, som lät Zeus framträda som garant för en världsordning grundad på lag och rätt. Enligt en dikt som tillskrevs den mytiske Orfeus⁸ – och som möjligen har inspirerat Kritias – ingrep inte överguden själv utan sände de "lagbringande" (θεσμοφόροι) gudinnorna Demeter och Kore för att göra slut på den kannibalism och annan bestialitet som karakteriserade urtillståndet.

6. Sextus Empiricus, *Adv. mathematicos* 9.44. Om detta ställe – samt den själv motsägande frasen *ad deos abiit* om den döende Zeus/Jupiter (Lactantius, *Divinae institutiones* 1.11.46) – jfr Montanari & Pouderon 2022, 164–65.

7. Kritias frg. 19 i *Tragicorum Graecorum fragmenta*/frg. 25 i *Die Fragmente der Vorsokratiker*; citerat i dess helhet av Sextus, *Adv. mathematicos* 9.54.

8. Orfeus frg. 292 Kern, citerat av Sextus, *Adv. mathematicos* 2.31–32 och 9.14–16; jfr Blomqvist 1990.

Gemensamt för dessa idéer var antagandet att laglöshet varit rådande i urtillståndet och att gudarna – verkliga eller påstådda – var de som införde och upprätthöll ett tillstånd av lag och ordning. Om dessa gudars verkliga natur och om formen för deras ingripanden i det mänskliga samhällets utvecklingshistoria fanns olika uppfattningar. Genom sin skrift har Euhemeros deltagit i detta meningsutbyte, och hans inlägg hade en speciell form.

Utopin Panchaia

Euhemeros skrift omfattade minst tre böcker.⁹ Innehållet i den första av dessa kan tämligen säkert rekonstrueras med ledning av Diodoros Siculus. I femte boken av sin världshistoria – färdigställd under kejsar Augustus tid – rapporterar Diodoros först vad han kände till om öarna i västra Medelhavet och Atlanten samt om Västeuropa. I kapitel 41 vänder han sig till “öarna söderut i Arabiens ocean”,¹⁰ och Euhemeros blir då hans vägvisare. Redogörelsen för Euhemeros upptäckter har fortsatt in i bok 6, men denna bok finns inte bevarad. Dess innehåll är dock delvis känt genom att kyrkofadern Eusebios av Kaisareia (c. 263–340) refererar – och ibland ordagrant citerar – Diodoros i sin *Praeparatio evangelica*,¹¹ och i utgåvor av Diodoros världshistoria har dessa referat presenterats som tänkbara “fragment” av verkets sjätte bok.

Enligt Diodoros/Eusebios uppgav Euhemeros att han på order av en kung Kassandros¹² hade företagit en upptäcktsresa i Indiska oceanen. Från Arabien hade han seglat söderut tills han upptäckt en för övrigt okänd grupp av öar, bland vilka den förnämsta kallades Panchaia.¹³ Öarna låg så långt österut att det indiska fastlandet kunde skönjas från deras östligaste udde,¹⁴ men inga mera exakta uppgifter lämnas om belägenheten.

9. Detta framgår av Athenaios, *Deipnosophistai* 14.658e/14.77, där det hänvisas till en uppgift som Euhemeros ger ἐν τῷ τρίτῳ τῆς Ἱερᾶς Ἀναγραφῆς.

10. Diodoros 5.41.1 διέξιμεν περὶ τῶν κατὰ τὴν μεσημβρίαν νήσων τῶν ἐν ὠκεανῷ τῆς Ἀραβίας.

11. Eusebios, *Praeparatio evangelica* 2.2.52–62.

12. Den som avses är rimligen Kassandros, Antigonos son, som bar titeln “makedonernas konung” från 307 till sin död 298/7.

13. Det grekiska namnet finns handskriftligt traderat i tre olika former: Παγχαία, Πάγχαia, Παγχαία.

14. Diodoros 5.42.4.

Panchaia beskrivs som en närmast paradisk ö.¹⁵ Marken var bördig och gav rika skördar. Vatten fanns i överflöd. Landet frambragte inte bara nyttoväxter utan också gigantiska cypresser och plataner, lager- och myrtenträd "till ögats fröjd".¹⁶ Fåglar och vilda djur som lejon, elefanter, leoparder och hjortdjur trivdes där också. Invånarna var dels öns eget folk, dels invandrade "oceaniter, indier, skyter och kretensare". Befolkningen var indelad i tre grupper, präster, jordbrukare och soldater. Kvalificerade yrkesmän (*τεχνῖται*) sammanfördes med prästerna och herdar med soldaterna. Egendom var gemensam, förutom att en person ensam kunde äga ett bostadshus och en trädgård. Alla produkter inlevererades till gemenskapen och fördelades av prästerna – "rättvist", påpekade Euhemeros, efter vars och ens behov och rättigheter. Prästerna tilldelades mer än andra och kunde bl.a. uppträda i luxuösa kläder. Men tillgångarna täckte mer än väl allas behov, så att t.ex. guldsmycken allmänt kunde bäras av både kvinnor och män. Panchaia var alltså ett rikt samhälle, som levde i inbördes enighet, och det skyddades av sina soldater mot de rövarband (*ληστήρια*) som levde i en region av ön och hotade jordbrukarna.

Diodoros accepterade synbarligen Euhemeros skrift som en tillförlitlig källa för geografisk kunskap om öarna i Indiska oceanen och länderna därbortom. Men geografen Eratosthenes avfärdade honom, liksom senare Strabon.¹⁷ För de flesta av hans samtida bör det ha stått klart att Euhemeros beskrivning av Panchaia var en bild av ett imaginärt idealsamhälle, tecknad på fri hand, om också med inspiration från äldre poesi och filosofi. Euhemeros sällar sig alltså till de utopister som verkade i den hellenistiska världen. Denna aspekt av hans verk har uppmärksamrats av nutida forskare,¹⁸ medan de antika och bysantinska testimonierna nästan enbart berör hans religionsfilosofiska förklaringsmodell.

15. Ön beskrivs av Diodoros 5.42.5–46.8.

16. Diodoros 5.43.1 *τοῖς δυναμένοις τέρπειν τὴν ὄρασιν*.

17. Strabon, *Geographia* 1.3.1, 2.3.5, 2.4.2.

18. Om Euhemeros som utopist se t.ex. Holzberg 1996, Honigmann 2009, Winiarczyk 2011, Sulimani 2021.

Inskriften

Euhemeros förklaring av gudstrons uppkomst utmanade naturligtvis den traditionella religionens försvarare, och hans namn förekommer regelbundet i antika listor över gudsförnekare (ἄθεοι).¹⁹ En av hans samtida, den alexandrinske skalden Kallimachos, kallade honom en “bedräglig gamling” (γέρων ἀλαζών), som “hittat på den forne panchaiske Zeus” (τὸν πάλαι Πάγχαιον ὁ πλάσας Ζᾶνα), och klassificerade hans skrifter som “orättfärdiga” (ἄδικοι βιβλία).²⁰ I sin hymn till Zeus avvisade Kallimachos bryskt tanken att Zeus, som Euhemeros hävdade, hade levat bara en tid och nu var död samt låg begravd på Kreta.²¹

För att stödja sin tes om gudstrons uppkomst hade Euhemeros hänvisat till ett dokument av påstått vördnadsvärd ålder och proveniens, nämligen den “heliga inskrift” som gav hans bok dess titel. Ön Panchaia utmärktes inte bara av sin givmilda och ögonfägnande natur; besökaren kunde också glädjas åt anblicken av en mängd praktbyggnader av varierande ålder. Främst bland dem var ett tempel invigt åt den “trifyliske” Zeus. Det var Zeus själv som – medan han ännu existerade i mänsklig skepnad – hade låtit bygga detta tempel för att hedra sin far Kronos, och det hade blivit en kultplats för senare generationer av deras förgudade efterkommande. I templet fanns den heliga inskriften uppställd. Det rörde sig om en längre text inristad med “panchaiska” eller “heliga egyptiska” skrivtecken²² på en stele av guld. Texten angavs vara ursprungligen författad av Zeus men senare kompletterad av hans son Hermes.

Diodoros meddelar i bok 5 av sitt historieverk helt kort att inskriften förtecknade “Ouranos och Zeus gärningar ... och därefter Artemis och Apollons”.²³ Eusebios är också kortfattad men nämner Kronos tillsammans med Ouranos och Zeus²⁴ och ger

19. T.ex. Sextus, *Adv. mathematicos* 9.50–53, Aelianus, *Varia historia* 2.31, Clemens av Alexandria, *Protrepticus* 2.24.2. Jfr t.ex. Winiarczyk 1984, Montanari & Pouderon 2022, 12–19.

20. Kallimachos, *Iambi* 1.11. I passagen finns en del text- och tolkningsproblem (se Kerkhecker 1999, 20–25), men den tyder på att Euhemeros, i varje fall på äldre dagar, levde i Alexandria och var knuten till en Serapishelgedom “utanför muren” (τὸ πρὸ τείχεος ἱρόν) som ett scholion omtalar som τὸ Παρμενίωνος καλούμενον Σαραπίδειον.

21. Kallimachos, *Hymni* 1.8–9 Κρήτες αἰεὶ ψεύσται κτλ.

22. Om skrivtecknen har källorna divergerande uppgifter, dels τοῖς Παγχαίοις γράμμασιν γεγραμμένας (Eusebios, *Praeparatio evangelica* 2.2.57) och dels γράμματα ... τὰ παρ’ Αἰγυπτίοις ἱερὰ καλούμενα (Diodoros 5.46.7).

23. Diodoros 5.46.7 αἱ πράξεις Οὐρανοῦ τε καὶ Διὸς ἀναγεγραμμέναι, καὶ μετὰ ταύτας αἱ Ἀρτέμιδος καὶ Ἀπόλλωνος ὑφ’ Ἑρμοῦ προσαναγεγραμμέναι.

24. Eusebios, *Praeparatio evangelica* 2.2.59 γεγραμμένας τὰς τε Οὐρανοῦ καὶ Κρόνου καὶ Διὸς πράξεις.

några glimtar av innehållet i inskriftstexten. Mera utförliga uppgifter om inskriftens innehåll har bevarats av Eusebios samtida Lactantius, främst i hans *Divinae institutiones*. Lactantius framställning bygger dock inte på grekiskspråkiga källor, utan han följer en latinsk översättning av Euhemeros Ἱερὰ ἀναγραφὴ som hade gjorts av Quintus Ennius – “den romerska skaldekonstens fader” – i början av 100-talet f.Kr. och som fått titeln *Historia sacra*. Ennius har delvis anpassat översättningen för en romersk publik, bl.a. genom att ersätta grekiska gudanamn med latinska motsvarigheter – *Saturnus* och *Jupiter* för Κρόνος och Ζεύς etc. – men inga större avvikelser från originalet kan beläggas.²⁵ Inskriftstexten, sådan Euhemeros återgav den, verkar ha utgjort ett slags teogoni: den har skildrat hur gudagenerationerna avlöst varandra och kämpat om makten till dess att Zeus/Jupiter framträdde som segrare, lagstiftare och civilisationens försvarare. Avvikelse från Hesiodos *Theogoni* är lätta att upptäcka, främst naturligtvis att Zeus/Jupiter trots sin gudomlighet slutligen dör och får sin grav i Knossos på Kreta. Ett annat särdrag hos den panchaiske Zeus är att han har gjort vidsträckta resor över den kända världen,²⁶ slutit fördrag eller framtingat överenskommelser med lokala makthavare eller på annat sätt infört lag och ordning och därigenom tillförsäkrat sig gudomlig dyrkan på ett antal celebra kultplatser.²⁷

Gudasöner

Den traditionella grekiska religionens pantheon var inte statiskt. De stora gudarna förblev där, men teogonierna berättade om de flesta av dem att de en gång hade fötts och därefter mestadels själva producerat avkomma. De hade inte existerat av evighet, och frågan om de någon gång i framtiden kunde upphöra att finnas till måste av den anledningen lämnas öppen. Nya gudar tillkom också tid efter annan, mestadels beskrivna som barn till de existerande och ibland upphöjda efter en period som heroer: Dionysos, Herakles, Adonis, Aristaios, Asklepios. Vid sidan av de allmänt erkända olympiska gudarna dyrkades lokalt i det grekiska området ett stort antal “mindre” gudomligheter, och mytiska stadsgrundare eller ledare av koloniseringsföretag ägnades altaren och ritualer. Den euhemeristiska förklaringsmodellen kan inte ha varit lika

25. Den evidens som finns tyder på att “Ennius était fidèle à sa source” (Montanari & Pouderon 2022, xxxv).

26. Lactantius, *Epitome* 13.4 *quinquies orbem circumisset* ‘fem gånger hade han rest världen runt’.

27. Lactantius, *Divinae institutiones* 1.21–27.

främmande för grekisk religionsuppfattning som den är för bekännare av de abrahamistiska religionerna.

Just i början av den hellenistiska tiden, när Euhemeros verkade, hade en speciell form av gudomliggörande blivit aktuell för grekerna: de kungar som i Alexander den stores efterföljd hade övertagit den högsta makten över Balkan och Mellanöstern lade gärna till ordet *θεός* 'gud' i sin titulatur och förväntade sig eller krävde av undersåtarna att bli behandlade därefter, liksom deras ämbetskolleger i Egypten och övriga äldre kungadömen.²⁸ En känd episod i Alexanders biografi är hans besök 332 f.Kr. i Ammons helgedom i den egyptiska öknen. Där identifierades han av prästerna som gudens son, och han svarade med att tilltala guden med ett *ὦ πάτερ*.²⁹

Alexanders och hans efterträdares gudomliga status verkar i stor utsträckning ha blivit accepterad av folken som blev deras undersåtar, även av grekerna. I Alexanders genealogi byttes den egyptiske Ammon ut mot den grekiske överguden, och en skröna berättade att Zeus tagit gestalt av en orm och besökt Alexanders blivande mor Olympias i hennes gemak i det makedonska kungapalatset och att hennes make, kung Filip, miste synen på ena ögat när han kikade in genom dörrspringan för att bevittna mötet.³⁰

Även athenarna fogade sig. En pretendent på den makedonska kungatronen, Demetrios Poliorketes, blev överhopad med ärebetygelser av athenarna när han 307 f.Kr. befriade deras stad från det skräckvälde som utövades av Demetrios från Faleron.³¹ I en hymn diktad för tillfället kallades Poliorketes till och med en "sann" (*ἀληθινός*) gud och ställdes i motsats till de trä- och stenbilder man vanligtvis offrade till.³²

Under den följande hellenistiska tiden uppträdde flera personer, både greker och romare, med anspråk på att vara gudasöner.³³ En av dessa romare var Scipio Africanus, som kan ha haft betydelse för att kunskapen om Euhemeros har bevarats. Scipio nådde ryktbarhet framför allt genom militära insatser, först i andra puniska kriget, och blev en av de ledande politikerna i Rom. Han var också kulturellt intresserad och verkade

28. Om de hellenistiska kungarnas självuppfattning och deras undersåtars föreställningar om dem har nyligen ett digert sammelvärk publicerats: Michels, Beck & Lichtenberger 2025.

29. Diodoros 17.51; jfr Strabon 17.1.43.

30. Plutarchos, *Alexander* 2–3.

31. Plutarchos, *Demetrios* 9–10.

32. ... οὐ ξύλινον οὐδὲ λίθινον, ἀλλ' ἀληθινόν. Hymnen citeras av Athenaios (*Deipnosophistai* 6.253b–f (62–63 Kaibel)).

33. Se Wifstrand-Schiebe 2008 samt 2020, 295–335.

som mecenat för diktare och konstnärer. En av hans protegéer var skalden Quintus Ennius. Dennes mest omfattande verk var *Annales*, en episk dikt som behandlade Roms historia från begynnelsen och fram till nutiden. Där firades Scipio för sina insatser som fältherre, och Ennius skrev också en kortare hjältedikt till hans ära. Som redan nämnt gjorde Ennius en latinsk översättning av Euhemeros *Ἱερὰ ἀναγραφή*.

Om Scipios mor berättades detsamma som om Alexanders: hon hade blivit gravid när en gud i ormgestalt delat säng med henne.³⁴ Som en av spelarna i tidens romerska politik var Scipio mån om att höja sin personliga prestige, och det framgår av Livius att han för detta ändamål gjorde bruk av sin påstått gudomliga härstamning.³⁵ Han har rimligen välkomnat Ennius översättning, där det förklarades att de traditionella gudar man i Rom trodde på och dyrkade ursprungligen varit människor. Det var då inte otänkbart att en samtida framstående romare kunde undergå en liknande apoteos.

Monoteism och euhemerism

Två antika författare som ger oss beaktansvärd information om innehållet i Euhemeros *Ἱερὰ ἀναγραφή* är Eusebios och Lactantius. De verkade båda under tredje till fjärde århundradet,³⁶ i en period då den monoteistiska kristendomen ännu stred med traditionell grekisk-romersk religion och dess månghövdade gudaskara. I denna strid stod kejsar Konstantin på de kristna apologeternas sida. De upplevde Konstantins toleransedikt 313, då kristna fick tillåtelse att utöva sin religion, samt kyrkomötet i Nikaia 325, då trosbekännelsens innehåll fastställdes, men de var borta när kristendomen ca 390 gjordes till den enda tillåtna statsreligionen genom Theodosios I.³⁷

Ingen av dem hade tillgång till Euhemeros skrift i dess ursprungliga form. Eusebios exciperar och refererar från bok 5 samt den förlorade bok 6 av Diodoros världshistoria, Lactantius är beroende av Ennius latinska översättning. Det rör sig alltså om tredjehandsuppgifter om ett oåtkomligt original, och uppgifterna som de lämnar oss om detta är naturligtvis inte helt tillförlitliga. Deras ärende är dock klart. Vad både

34. Gellius, *Attiska nätter* 6.1.

35. Livius 26.19.4–8. Jfr Wifstrand-Schiebe 2020, 309, fotnot 42.

36. Uppslagsböcker anger för Eusebios 263–340 som ungefärliga födelse- och dödsår och för Lactantius 250–317.

37. Konstantin den stores roll i denna process behandlas i två nyligen i Sverige utkomna böcker (Klynne 2025, Westergren 2025).

Eusebios och Lactantius ville påvisa var den hedniska polyteismens villfarelse: de hedniska gudarna var i verkligheten inte gudar utan ofullkomliga människor som av sig själva eller av andra – lika ofullkomliga – människor falskeligen hade upphöjts till gudar och blivit föremål för en vördnad som bara den ende och sanne guden var berättigad att åtnjuta. För att göra detta troligt var det bekvämt för de båda kristna apologeterna att kunna hänvisa till att en tänkare som själv var grek hade hävdad just detta och kunnat anföra en gammal urkund som stöd för sin tes.

Detta förklarar Eusebios och Lactantius intresse för Euhemeros, och Euhemeros religionsfilosofiska förklaringsmodell kom därmed att spela en roll i den process som gjorde kristendomen till den nya världsreligionen.

Norrøn euhemerism

Kristendomen, varhelst den infördes, innebar slutet för dyrkandet av de traditionella gudarna. Templen tömdes och raserades eller omvandlades till kyrkor, helgonens namn ersatte gudarnas i festkalendern, och offentligt uppställda religiösa bilder byttes ut eller döptes om. Men myterna om de avsatta gudarna och deras bedrifter levde åtminstone delvis kvar. De var i många fall integrerade med ett folks eller en nations självuppfattning och kunde inte bara sopas bort i en handvändning. Här kom det euhemeristiska betraktelsesättet till användning.

Om man utgick från att gudarna hade varit människor, kunde de integreras i den historieskrivning som ville skildra vad som verkligen hade hänt. De uppträdde då i berättelserna om den tidiga forntiden som mäktiga män – kungar, krigare, folkledare, magiker – som efter sin död hade ärats med ståtliga likbegängelser och gravmonument. Det är så de gamla asagudarna behandlas i de två äldsta bevarade skildringarna av Nordens urtid, Saxo Grammaticus *Gesta Danorum* och Snorre Sturlassons³⁸ norska konungasagor i *Heimskringla*, som här får tjäna som exempel på euhemerismens fortlevande genom seklerna.³⁹

38. Snorre Sturlasson är den i Sverige allmänt använda namnformen för det isländska Snorri Sturluson.

39. Se Piet 2023. Om Saxos förhållande till myterna också Johannesson 1978, 18–88; om Snorre och euhemerismen: Hobson 2017.

Saxo och Snorre börjar sina skildringar med en tidsperiod då asar och vaner som Oden, Tor och Frej levde i världen och styrde den. Dessa kan omtalas som gudar men inte utan förbehåll. Saxo påpekar på ett ställe att de i verkligheten inte var gudar utan bara kallades så.⁴⁰ Enligt Snorre var det först senare generationer som började betrakta Oden och de övriga asarna som gudar.⁴¹ Samtliga de asar och vaner som omnämns lever samma sorts liv som människor, dvs. deras livstid begränsas av födelse och död; de är inte gudar med evig existens.

Eusebios och Lactantius hade insett vilka möjligheter som det euhemeristiska betraktelsesättet erbjöd för att undergräva tron de hedniska gudarna: de s.k. gudarna hade i verkligheten varit människor, och att dyrka dem som gudar var uteslutet. Saxo och Snorre utnyttjar det euhemeristiska synsättet för att ge de övergivna gudarna en plats i historieskrivningen: de var i verkligheten människor, och deras bedrifter förtjänade därmed att bli skildrade när den nordiska fornhistorien blev skriven. Kristna apologeter tog i princip avstånd från hedendomens alla uppenbarelseformer. För Saxo och Snorre ingick den nordiska mytologin och asatron i deras eget folks förflutna, och till minnet om detta kunde man inte ställa sig totalt avvisande.⁴²

Rimligen har varken Saxo eller Snorre känt till namnet Euhemeros. När de tillämpar hans förklaringsmodell har deras kännedom om den kommit via andra källor.⁴³ Saxo var en lärd man; det visas tydligt av hans förmåga att behandla det latinska språket. Det är inte osannolikt att han en tid vistats vid en utbildningsanstalt på den europeiska kontinenten. I hemlandet tillhörde han ärkebiskop Absalons stab och verkade åtminstone tidvis i stiftsstad Lund.⁴⁴ Snorre befann sig längre bort från

40. *Gesta Danorum* 3.2.10 *Inimicum opinioni esset, nisi fidem antiquitas faceret, deos ab hominibus superari. Deos autem potius opinative quam naturaliter dicimus; talibus namque non natura, sed gentium more divinitatis vocabulum damus* (i Peter Zeebergs översättning: 'At guderne blev besejret af menneskene, det havde været svært at tro på hvis ikke overleveringen fra oldtiden havde bevidnet det. På den anden side er »guder« ikke noget de er fra naturens hånd, men en betegnelse vi har givet dem, og at vi kalder den slags personer guddommelige, bygger på folkelig tradition, ikke på fakta').

41. *Ynglinga saga*, kap. 7: *En Óðin ok þá höfðingja tólf blótuðu menn, ok kölluðu goð sín ok trúðu á lengi síðan* ('Till Oden och de tolv hövdingarna blotade människor, kallade dem sina gudar och trodde sedan länge på dem').

42. Jfr t.ex. Faulkes 1983 om Snorres "pagan sympathy" samt Lassen 2024 om Saxos användning av euhemeristiska förklaringar.

43. Om euhemerismen i medeltida europeiskt tänkande se t.ex. artikeln "Euhemerismus" i *Lexikon des Mittelalters* (von See 1989).

44. Om Saxos förhållande till Absalon och hans verksamhet i Lund se Friis-Jensen 2024.

Europa och dess skolor, men efter att kristendomen införts kom också till Island präster och bedrev undervisning där. Snorre var under alla omständigheter en beläst man. På hans tid hade biskopssätet Skálholt utvecklats till vad som kallats "den europeiska lärdomsvärldens nordligaste utpost", och Snorre hade förbindelser med detta kulturcentrum. Där kan euhemeristiskt influerade tänkesätt ha tillämpats vid bedömningen av de forna islänningarnas gudasagor.

Referenser

För antika texter har gängse standardeditioner använts, för de grekiska mestadels de som är tillgängliga via *TLG* (<http://www.tlg.uci.edu/>); för Euhemerostexterna: Némethy 1889, Winiarczyk 1991 och Montanari & Pouderon 2022. Översättningar av antika texter är mina egna om inget annat anges. Hänvisningar till webbsidor avser förhållanden i juli 2025.

Blomqvist, J. 1990. "The Orphic Fragment no. 292 Kern" i Teodorsson, S.-T. (ed.) 1990. *Greek and Latin Studies in Memory of Cajus Fabricius*. *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 54. Göteborg 81–89.

Caspers, C-L. 2021. "Appendix: the Euhemerus testimonia" i Pugh (2021) 261–322.

Cooke, J.D. 1927. "Euhemerism, a Medieval Interpretation of Classical Paganism", *Speculum* 2: 396–410.

Faulkes, A. 1983. "Pagan Sympathy: Attitudes to Heathendom in the Prologue to *Snorra Edda*" i Glendinning, R.J. & Bessason, H. (eds.), *Edda. A Collection of Essays*. University of Manitoba Icelandic Studies 4. Winnipeg 283–314.

Friis-Jensen, K. 2024. "Was Saxo Grammaticus a Canon of Lund? [Reprint from 1989]" i Hebøll-Holm & Mortensen (2024) 26–54.

Hebøll-Holm, T.K. & Mortensen, L.B. (eds.). 2024. *A Companion to Saxo Grammaticus*. Leiden/Boston.

Hobson, J. 2017. "Euhemerism and the Veiling of History in Early Scandinavian Literature", *The Journal of English and Germanic Philology* 116:1: 24–44.

- Holzberg, N. 1996. "Utopias and Fantastic Travel: Euhemerus, Iambulus" i Schmeling, G. (ed.) *The Novel in the Ancient World*. Leiden (1996) 621–28.
- Honigman, S. 2009. "Euhemerus of Messene and Plato's Atlantis", *Historia* 58: 1–35.
- Jacoby, F. 1907. "Euemeros von Messene" i Pauly-Wissowa, *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* VI:1, Stuttgart (1907) 952–72.
- Jacoby, F. 1957. *Die Fragmente der griechischen Historiker. I. Genealogie und Mythographie*. Leiden.
- Johannesson, K. 1978. *Saxo Grammaticus. Komposition och världsbild i Gesta Danorum*. Stockholm.
- Kerkhecker, A. 1999. *Callimachus' Book of Iambi*. Oxford Classical Monographs. Oxford.
- Klynne, A. 2025. *Konstantin den store: Roms förste kristne kejsare*. Stockholm.
- Lassen, A. 2024. "Saxo and Nordic Paganism" i Heboell-Holm & Mortensen (2024) 92–134.
- Michels, Ch., Beck H. & Lichtenberger A. (eds.) 2025. *The Same, but Different? Monarchical Rule and Representation in the Hellenistic World*. Stuttgart.
- Montanari, S. & Pouderon, B. 2022. *Évhémère de Messène: Inscription sacrée*. Collection fragments 23. Paris.
- Müller, R. J. 1993. "Überlegungen zur 'ΙΕΡΑ ἈΝΑΓΡΑΦΗ des Euhemeros von Messene". *Hermes* 121:3: 276–300.
- Némethy, G. (ed.) 1889. *Euhemeri reliquiae. collegit, prolegomenis et adnotationibus instruxit*. Budapest.
- Piet, J. 2023. *The Self-Made Gods: Euhemerism in the Works of Saxo Grammaticus and Snorri Sturluson*. Strasbourg (<https://opinvisindi.is/handle/20.500.11815/4357>).
- Pugh, S. (ed.) 2021. *Euhemerism and Its Uses: The Mortal Gods*. Routledge Studies in Renaissance and Early Modern Worlds of Knowledge 19. London/New York.

- Roubekas, N. P. 2019. *An Ancient Theory of Religion: Euhemerism from Antiquity to the Present*. Routledge Monographs in Classical Studies. Abingdon, Oxfordshire/ New York, NY.
- von See, K. 1989. "Euhemerismus". *Lexikon des Mittelalters* 4: 87–91.
- Sulimani, I. 2021. "All over the World: The Utopian Idea in Diodorus Siculus", i Destrée, P., Opsomer, J. & Roskam, G. (eds.). *Utopias in Ancient Thought*. Beiträge zur Altertumskunde 395. Berlin 231–54.
- Vallauri, G. (ed.). 1956. *Evemero di Messene: testimonianze e frammenti. Con introduzione e commento*. Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia/ Università di Torino 8:3. Torino.
- Westergren, A. 2025. *Kejsarens kors. Konstantin den stores liv och historia*. Skellefteå.
- Wifstrand-Schiebe, M. 2008. "Gudasöner – fanns de?" i Beskow, P., Borgehammar, S., Jönsson, A. (eds.). *Förbistringar och förklaringar. Festskrift till Anders Piltz*. Lund. 702–08
- Wifstrand-Schiebe, M. 2014. "Why it should be obvious that Euhemerus did not write his *Sacred History* to bolster ruler cult". i Karlsson, L., Carlsson, S. & Blid Kullberg, J. (eds.). *Labrys. Studies Presented to Pontus Hellström*. Boreas 35. Uppsala 341–50.
- Wifstrand-Schiebe, M. 2020. *Das anthropomorphe Gottesbild. Berechtigung und Ursprung aus der Sicht antiker Denker*. Potsdamer altertumswissenschaftliche Beiträge 69. Stuttgart.
- Winiarczyk, M. 1984. "Wer galt im Altertum als Atheist?". *Philologus* 128: 157–83.
- Winiarczyk, M. (ed.). 1991. *Euhemerus Messenius, Reliquiae*. Stuttgart & Leipzig 1991.
- Winiarczyk, M. 2011. *Die hellenistischen Utopien*. Beiträge zur Altertumskunde 293. Berlin.
- Winiarczyk, M. 2002. *Euhemeros von Messene. Leben, Werk und Nachwirkung*, München & Leipzig.